

Zsom Dóra

Az ibériai zsidók asszimilációja és szegregációja a 15–16. században

Habár a középkorban az Ibériai-félszigeten jelentős zsidó kisebbség élt, és úgy a gazdasági, mint a kulturális életben meghatározó szerepet játszottak, a modern kor hajnalán a zsidóságot – legalábbis hivatalosan – egyetlen erőszakos rendelettel számolták fel a spanyol területeken. 1492-ben a Katolikus Királyok (vagy inkább királyi pár: Aragóniai Ferdinánd és Kasztíliai Izabella) ediktumot adtak ki, melyben megparancsolták a zsidók kiűzését királyságaikból. Akik maradni kívántak, azoknak át kellett térniük a kereszténységre. A kiűzési parancsot részben tömeges kivándorlás, részben tömeges áttérés követte. Azonban, míg az áttérés egyetlen hivatalos aktussal megvalósítható, a beilleszkedés hosszú évtizedekig tart, és számtalan nehézségbe ütközhet. A tömeges áttérés olyan társadalmi feszültségeket szült az Ibériai-félszigeten, mely lehetetlenné tette az áttértek zökkenőmentes beilleszkedését. Több generáció után is számontartották az áttértek zsidó származását – mind maguk az áttértek, mind a tősgyökeres keresztények. Általánossá vált a keresztények származás szerinti megkülönböztetése: *crístianos viejos*-nak, régtől fogva keresztényeknek, vagy régi keresztényeknek nevezték azokat, akik felmenői között senki sem volt zsidó (vagy mór) származású. Ezzel szemben az áttért zsidókat és leszármazottaikat még évtizedekkel az áttérés után, és esetleg több, keresztényekkel kötött vegyesházasság ellenére is *crístianos nuevos*-nak, új keresztényeknek hívták. A bármily régen is (fél)homályba borult zsidó származás potenciális veszélyt jelentett és nyilvánvaló hátrányokkal járt: sokadik generációs áttérteket is rendszeresen jelentettek fel az Inkvizíció bíróságain vélt vagy valós „zsidós” szokásaikért, és az úgynevezett „vértisztasági törvénynek” elharapódzásával hivatalosan is megbélyegzetté váltak a zsidó származású személyek, akiket a társadalmi, gazdasági és politikai élet számos

□ Zsom Dóra hebraista, arabista, egyetemi docens, ELTE BTK, Sémi Filológiai és Arab Tanszék, e-mail: zsom.dorottya@btk.elte.hu

területéről eleve kizártak. Ilyen körülmények között nem meglepő, ha az érintettek titkolni igyekeztek származásukat, vagy egyenesen letagadták azt. Ennek ellenére közismert tény, hogy az ún. spanyol aranykor¹ irodalmi és kulturális életének meghatározó szereplői közül igen sokan zsidó származásúak voltak.

*A titkos zsidók máglyája, Lisszabon, 1497.
Wikimedia Commons*

Történelmi előzmények

Az áttértek ilyen nagyfokú elutasítottsága a korábbi századok történetében gyökerezik. Amint az köztudott, az Ibériai-félszigeten a középkorban jelentős zsidó kisebbség élt. A zsidóság mind a muszlim, mind a keresztény uralom alatt álló területeken fontos gazdasági, politikai és kulturális szerepet töltött be. A *Reconquista* évszázadai alatt a zsidóság egyfajta közvetítő szerepet is játszott a muszlim és a keresztény területek között, főleg kereskedelmi és diplomáciai téren. A keresztény és

¹ A spanyol kultúr- és irodalomtörténet hagyományosan az „aranykor” (*siglo de oro*) kifejezést használja a 1492-vel kezdődő időszakra, különösen a 16. századi reneszánszra, de még a 17. századi barokkra is.

muszlim uralkodók gyakran zsidó követeiken keresztül bonyolították ügyleteiket, zsidó tolmácsokat alkalmaztak, és zsidó távolsági kereskedők áruit vásárolták. Nagyobb tőkével rendelkező zsidó kereskedők sokszor kölcsönöket is nyújtottak az uralkodóknak. Mindezek következtében a zsidóság jelenléte alapvetően hasznos volt az uralkodói rétegnek. A *Reconquista* előrehaladtával azonban a keresztény uralkodók egyre kevésbé látták szükségét zsidó alattvalóiknak. Az adószedés és hitelezés feladatát mindenestre továbbra is főleg zsidók látták el, ami gyűlöletessé tette őket a lakosság szegényebb rétegei között. Mivel azonban a kamatra adott kölcsön állandó gazdasági igény, a keresztények természetesen a zsidó hitelezőkhöz fordultak. A kamatterhek súlyát azonban sokszor a hitelezők megfélemlítésével, vagy akár elpusztításával kívánták enyhíteni. A társadalomban betöltött szerepük következtében a zsidók gyakran voltak közvetítők és közvetlen megjelenítők azoknak a terheknek, melyeket az uralkodók az alattvalókra róttak. Ha ezek a terhek túlzónak bizonyultak, az elégedetlen néprétegek nem az uralkodók, hanem a zsidó adószedők, hitelezők, kereskedők és egyáltalán a zsidók ellen fordultak.

Az első tömeges zsidóellenes zavargások 1391-ben törtek ki Sevillában, majd hamarosan átterjedtek Kasztília és Aragónia nagyobb városaira. A zavargások kirobbantásában az egyháznak nem csekély szerepe volt: a sevillai érsekség élén Vicente Ferrer állt, aki zsidóellenes prédikációkkal tüzelte fel az elégedetlenkedőket. A zsidónegyedeket feldúlták és kifosztották, lakóikat öldökölték vagy halállal fenyegették. A halál alternatívája a kereszténységre való azonnali áttérés volt. A zavargások következtében sok zsidó közösség végleg megszűnt: a zsinagógákat templomokká alakították át, a halállal fenyegetett zsidók tömegesen

tértek át a kereszténységre, az öldöklést túlélő zsidók közül sokan (köztük áttértek is) pedig muszlim területre menekültek.²

Az 1391-es események hatására új társadalmi réteg jött létre: a kereszténységre áttért zsidóké, kik a zsidóságtól formálisan, majd egyre inkább gyakorlatban is elszakadtak, de a keresztényekhez még nem hasonultak. Természetesen korábban is tértek át zsidók a kereszténységre, akár őszinte meggyőződésből, akár személyes érdekből, de ezen áttérések száma nem volt jelentős. 1391-ben azonban pár hónap alatt több tízezer tömegek váltak kereszténnyé mindenféle előkészület nélkül. Mivel pedig a zsidóellenes megmozdulások a 15. században is folytatódtak, az áttértek száma egyre csak növekedett.

Az áttérés mozgatórugói, az áttértek heterogeneitása

Az áttértek nem alkottak homogén csoportot: voltak közöttük, akik már régóta fontolgatták a kikeresztelkedést, hiszen az a társadalmi fel-emelkedés olyan lehetőségeit nyitotta meg előttük, melyekkel zsidóként nem élhettek volna. Zsidóként bizonyos pozíciókat nem tölthettek be, számos foglalkozást nem űzhettek, és jogaik többféleképpen is korlátozva voltak. Nekik a zsidóellenes pogromok adták az utolsó lökést vallásuk megváltoztatásához. Mások ugyan kényszerből tértek ki, de valójában nem tudtak dönteni a két vallás között: bizonyos tekintetben az egyiket követték, más esetekben a másikhoz húztak. A kereszténység és zsidóság között ingadozók tehették ki az áttértek túlnyomó többségét.

2 A keresztény uralkodók általában tiltották azt, hogy akár zsidó, akár áttért alattvalóik engedély nélkül muszlim területre vándoroljanak, mivel az elvándorlás anyagi kárt okozott a keresztény királyságoknak. Az engedély nélküli elvándorlás árulásnak minősült, amiért börtönbüntetés, pénzbírság vagy az elkövető javainak elkobzása járt. Az elvándorlókat esetenként amnesztiát ígérve próbálták visszacsalogatni. Lásd: Hinojosa Montalvo, José: *The Jews of the Kingdom of Valencia*. Jerusalem: Magnes, 1993. 14–15. A kivándorlók vagyonának elkobzását zsidó források is említik, pl. Jichak ben Seset Perfet (1326–1408) vallásjogi döntése, lásd: Jichak ben Seshet Perfet: *Responsa*, no. 2; vagy Simeon ben Cemah Duran (1361–1444) vallásjogi döntése, lásd: Simeon ben Cemah Duran: *Responsa*, 2:176. A responsumok szövegéhez a *Responsa Project Version 15 CD-ROM*-on (Bar Ilan University, 1972–2007) található responsum-gyűjteményeket használtam, mely a következő kiadások digitalizált változata: Jichak ben Seset Perfet: *Responsa*. New York, 1954 (Vilna 1879 facsimile-kiadása); Simeon ben Cemah Duran: *Szefer ha-Tasbec*. Jeruzsálem, 1960. (Lemberg 1791 facsimile-kiadása.)

A cikkben hivatkozott összes vallásjogi döntés részletes tárgyalását lásd: Zsom, Dora: *Conversos in the Responsa of Sephardic Halakhic Authorities in the 15th Century*. Piscataway, New Jersey: Gorgias, 2014. DOI: <https://doi.org/10.31826/9781463235802>

A bizonytalan identitástudat nem korlátozódott az első generációkra: mind az Inkvizíció aktái, mind a zsidó vallásjogi szövegek (konkrét esetekben hozott vallásjogi döntések) arról tanúskodnak, hogy az áttértek és leszármazottaik kettős identitása generációkon át megmaradt. Különösen szembeűnő ez azokban az esetekben, amikor többedgenerációs áttértek hagyták maguk mögött Spanyolországot azzal a céllal, hogy külföldi zsidó közösségekhez csatlakozva zsidóként éljenek: sok esetben azonban a zsidó vallás egyes előírásait nem akarták betartani, vagy pedig vissza is tértek Spanyolországba, ahol újból keresztényként éltek.³

Voltak olyanok is, akik csakis azért hagyták magukat megkeresztelni, hogy az életüket mentsék, azonban a keresztséget valójában elutasították, és szívvel-lélekkel ragaszkodtak zsidó vallásukhoz. Nem mond ellent ennek az sem, hogy a keresztségben kerestek menedéket: az ibériai zsidók ugyanis olyan jogi irányzatot követtek, mely megengedte, hogy életveszély esetén megtagadják hitüket. Az Ibériai-félsziget és Észak-Afrika zsidó vallásjogi tekintélyei elutasították a mártírhalál ideálját. Az erőszakos térítés precedense az almohád térítés volt, mely a 12. században söpört végig Andalúzián: az almohád térítés hatására Andalúzia teljes zsidó lakossága átmenetileg névleg muszlimmá vált. Az áttérésről a kérdésben személyében is érintett Maimonidész rabbi írt hosszú vallásjogi esszét,⁴ melyben kijelentette, hogy az almohádok térítése ellenében nem tanácsos a mártírhalált választani; a zsidó hitet meg kell tagadni, mert az isteni tanítás (Tóra) célja az, hogy az ember „éljen általa” (Leviticus 18:5), „nem pedig az, hogy meghaljon miatta” (Bablóniai Talmud, *Szanhedrin* 74a). Maimonidész a középkor legnagyobb hatású zsidó gondolkodója volt, döntése évszázadokig útmutatásul szolgált az ibériai, valamint a muszlim területeken élő zsidóság számára (mely a középkorban a zsidóság 90%-át tette ki). Ezért aztán, míg a francia és német területeken élő (askenáz) zsidóság pogromok esetén a mártírhalált tartotta helyes választásnak, az ibériai zsidók inkább arra hajlottak, hogy megtagad-

3 Lásd például Simeon ben Cemah Duran: *Responsa*, 1:66: „Látjuk, hogy sokan azok közül, akik idejönnek [Észak-Afrikába Mallorcáról] teljes mértékben keresztények [...] nem beszélve azokról, akik idejöttek, majd önszántukból visszatértek!”

4 Maimonidész (Mose ben Maimon): 1135, Córdoba – 1204, Fuszat (Kairó), vallástudós és orvos. Az almohád térítésről írt levelének (*Iggeret ha-Smad*, Levél az erőszakos térítésről) héber szövegét ld. pl. Mose ben Maimon: *Iggerot*. Jeruzsálem: Moszad ha-Rav Kook, 1998. 105–120.

ják hitüket.⁵ A vallásjogi tekintélyek a keresztény térítést analógnak tekintették az almohád térítéssel, és Maimonidész döntését elemezve és arra hivatkozva a névleges áttérést elfogadhatónak tartották.⁶ Azonban Maimonidész levelének, és az őt követő rabbik vallásjogi döntéseinek is fontos eleme, hogy a kényszerű áttérés után az áttért nem maradhat abban az országban, ahol nem gyakorolhatja szabadon a zsidó vallást: kötelező kivándorolnia, és ennek érdekében mindent meg is kell tennie.

Az 1391-es zavargásokat követően zsidók és áttértek tömegesen hagyták el az Ibériai-félszigetet, legtöbbjük Észak-Afrikában telepedett le. Sokan azonban a keresztény királyságokban maradtak. Az üldözés elől Észak-Afrikába áttelepült rabbik vallásjogi döntvényei számos okát említik annak, hogy sok áttért halogatta a kivándorlást, vagy esetleg végleg le is tett róla: 1) nem tudják kifizetni az útiköltséget; 2) csak a saját útiköltségüket tudnák kifizetni, de a családjukét nem; 3) félnek attól, hogy kivándorlási szándékuk és előkészületeik miatt feljelentik őket a keresztény hatóságoknál; 4) azt hiszik, hogy szabad a keresztény területen maradni, mert a keresztények úgyis zsidónak tartják őket, és elnézik nekik, hogy zsidó szokásokat kövessenek (ezt az érvet csak Mallorcával kapcsolatban találtam); 5) habár kezdetben kényszerből tértek ki, fokozatosan hozzászoktak a keresztény életformához, és már nem is akarnak lemondani róla.⁷ A keresztény területen maradók között bőven akadtak olyanok, akik titokban ragaszkodtak a zsidósághoz, és bár színleg keresztény életet éltek, a zsidó vallás előírásait is igyekeztek betartani.⁸ Az észak-afrikai rabbik vallásjogi szövegei arról tanúskodnak, hogy a keresztény területen maradó áttértek fokozatosan eltávolodtak a zsidó vallástól, habár leszármazottaik között több generáció után is voltak olyanok, akik az áttértek elvándorlását tiltó rendelkezések elle-

5 Gross, Abraham: *Struggling with Tradition. Reservations about Active Martyrdom in the Middle Ages*. Leiden – Boston: Brill, 2004. 45–85. DOI: <https://doi.org/10.1163/9789047413783>

6 Jichak ben Seset Perfet: *Responsa*, no. 11; Simeon ben Cemah Duran: *Responsa*, 1:63; Zsom, 2014. 108–110, 154–155.

7 Jichak ben Seshet Perfet: *Responsa*, no. 11; Simeon ben Cemah Duran: *Responsa*, 1:63 és 1:66; Zsom, 2014. 114–115, 149, 161.

8 Az áttértek zsidós vallási szokásaikról lásd pl. Gitlitz, David M.: *Secrecy and Deceit: The Religion of the Crypto-Jews*. Philadelphia: Jewish Publication Society 1996.

nére elszöktek a keresztény területekről, és csatlakoztak az észak-afrikai zsidó közösségekhez.⁹

Más kitértek azonban olyan mértékben azonosultak új hitükkel, hogy korábbi hittestvéreik ellen fordultak. A zsidó vallásjogi szövegek említést tesznek arról, hogy az áttértek között bőven akadtak besúgók, akik feljelentették azokat a társaikat, kik titokban a zsidó vallás előírásait betartani igyekeztek, vagy emigrálni készültek a keresztény területről.¹⁰ Mások a hitvitákban, zsidóellenes polémiákban jeleskedtek, és sokan az Inkvizícióban is aktív szerepet vállaltak (például közismert tény, hogy a Spanyol Inkvizíció első főinkvizítora, Tomás de Torquemada zsidó származású volt).

A katolikus egyház hitelvei szerint nincsen lehetőség arra, hogy a keresztiséget bármilyen módon visszavonják. Ugyan az egyházi vezetők elutasították az erőszakos térítést, mégis érvényesnek tekintették, hiszen a keresztiség szentség, és mint ilyen, visszavonhatatlan. Az egyház álláspontja szerint tehát az erőszakkal megkeresztelt zsidóknak nem volt más választásuk, mint új vallásuk törvényei szerint élni.

Térítő tevékenység, hitviták

Az egyház többrétű térítő tevékenységet folytatott a zsidók között, mely azonban nem volt mentes sem kényszerítő elemektől, sem direkt vagy indirekt fenyegetésektől. Térítő prédikátorok jelentek meg a zsinagógákban vagy a városok főterein, általában feltüzelt keresztény tömeg kíséretében, a zsidókat pedig kötelezték arra, hogy a térítők szónoklatait

9 Ld. például Simeon ben Slomo Duran (1438–1510 után) egyik responsumának bevezetőjét: „Úgy kilencven évvel ezelőtt a keresztények földjén rengeteg férfi, nő és gyerek tért ki az állandó üldözések és térítések hatására. Az a generáció, amelyik áttért, nem menekült el [az Ibériai-félszigetről], és nem tért vissza a zsidó valláshoz, habár átmetthettek volna Ismael földjére [muszlim területre], mivel az közel volt hozzájuk. Ehelyett ott maradtak és nem-zsidóként éltek, fiakat és lányokat nemzettek, és azok is nem-zsidóként éltek egész életükben. Aztán most ezeknek a fiai, kik a harmadik generációból, kik a negyedikből, vissza akartak térni Izrael Istenéhez, és elszöktek Edom földjéről [a keresztény királyságokból] Ismael földjére.” Simeon ben Slomo Duran: *Yakhin u-Voaz*, 2:31. Jeruzsálem, 1970 (Livorno 1782 facsimile-kiadása). A responsumhoz a *Responsa Project CD-ROM*-on (ld. 2. jz.) található szöveget használtam.

10 Jichak b. Seset Perfet: *Responsa*, no. 4: „[Az erőszakkal megkeresztelt zsidók közül sokan] üldözik a zsidókat, mindenféle hamis vádakat fabrikálnak, hogy végképp kiirtsák őket ... sőt, feljelentik a hatóságoknál azokat az erőszakkal megkeresztelt társaikat, akik ragaszkodnak a zsidósághoz, és mindent megtesznek azért, hogy elhagyják az erőszakos térítés földjét. Ezt hallottuk a barcelonai és valenciai áttértektől.”

meghallgassák.¹¹ A térítő tevékenység másik formáját azok a hitviták jelentették, melyeket az egyház látványos külsőségek és nagy nyilvánosság mellett rendezett, mintegy az egyházi propaganda eszközeként. A 15. század legjelentősebb ilyen eseménye a Tortosai Hitvita volt, mely 1413 és 1414 folyamán zajlott, húsz hónapon keresztül, összesen 69 részletben. A hitvita során a keresztény oldalt egy kikeresztelkedett zsidó, Jerónimo de Santa Fe képviselte, a vitában pedig aktívan részt vett XIII. Benedek ellenpápa. Aragónia és Katalónia zsidó közösségeit kötelezték arra, hogy képviseltesék magukat a vitában. A zsidó küldöttek több mint egy éven keresztül voltak távol otthonuktól a rájuk kényszerített vita miatt, ezalatt korábbi tevékenységüket nem folytathatták, többségük elszegényedett. Többször kérték, hogy mentsék fel őket a vita kötelesege alól, sőt bojkottálni is próbálták a vitát azzal, hogy a támadásokra nem válaszoltak, vagy csak annyit mondtak, a Talmud korabeli rabbik minden bizonnyal meg tudnának felelni a keresztények vádjaira, de az ő tudásuk ehhez csekély.¹²

Johann von Armsheim (15. század): Hitvita zsidó és keresztény tudósók között, 1483.
Wikimedia Commons

11 Roth, Cecil: *La historia de los marranos*. Buenos Aires: Editorial Israel, 1946. 25.

12 Beinart, Haim: „Disputation of Tortosa” In: *Encyclopaedia Judaica. Second Edition. Vol. 20*. Jeruzsálem: Keter, 2007. 60–63.

Asszimiláció

A keresztény hitre való áttérés következtében az áttérteknek elvileg egyik napról a másikra kellett volna felhagyniuk korábbi vallásgyakorlatukkal és életformájukkal. Ez azonban egyáltalán nem ment zökkenőmentesen: egyrészt évtizedes beidegződéseknek nem lehet egyik pillanatról a másikra hátat fordítani, másrészt új szokásokat sem lehet egykönnyen felvenni. A zsidó vallás ráadásul az élet minden területét szabályozza, így olyan hétköznapi tevékenységek is a vallásgyakorlat hatáskörébe esnek, mint az öltözködés, étkezés. Közismert, hogy a zsidó étkezési előírások sajátos és összetett rendszert alkotnak. A legismertebb tilalom szerint a zsidók bizonyos ételeket nem fogyaszthatnak, például disznóhúst sem. A kereszténységre való áttérésük után azonban megkívánták tőlük, hogy úgy étkezzenek, mint a keresztények, ellenkező esetben a zsidó vallási törvények betartásával vádolták őket. A disznóhústól való tartózkodás az Inkvizíció aktáiban gyakran felmerülő vád. Azonban, mivel a zsidók egy része a disznóhúst nem egyszerűen tilosnak, hanem undorítósnak is tartotta, feltehetően voltak köztük, akik azért nem fogyasztották, mert undorodtak tőle. Ízlést és étkezési szokásokat nem lehet egy csapásra megváltoztatni.

Ráadásul az áttértek nem is voltak tisztában a keresztény vallás előírásaival, az egyház pedig nem szervezett képzéseket a számukra, hogy hitoktatásban részesítse őket. A térítő hitszónoklatok és a hitviták sem adtak át gyakorlati tudást. Az 1391-es tömeges áttérés után évtizedek teltek el, mire a városi tanácsokban és az egyházi vezetésben felmerült, hogy az áttértek asszimilációját a keresztény vallás és életforma gyakorlati követelményeinek oktatásával kellene elősegíteni. Jó példa erre Valencia városi tanácsának az áttértekkel kapcsolatban 1413-ban hozott határozata, melynek indoklása szerint: „A tapasztalat – ami jó tanítómester – azt mutatja, hogy az új keresztények, akik mintegy 23 évvel ezelőtt tértek át Valencia városában, és anélkül keresztelték meg őket, hogy különösebb tudásuk lett volna a szent katolikus hitről, és azzal kapcsolatban tanítást se igen kaptak; együtt lakoznak és egymással érintkeznek, és nagyon kevés lehetőséget kaptak a keresztény hitben való fejlődésre, nem tudják, mit kell hinniük, és milyen hitbuzgalmi tettekre

kötelesek.”¹³ A tanács (a már említett Vicente Ferrer javaslatát követve) úgy döntött, hogy az áttérteknek ötven napon belül ki kell költözniük a zsidónegyedből, és a jövőben oda nem költözhetnek vissza sem ők, sem leszármazottaik. Tanítani azonban továbbra sem tanították őket.

Az áttértek általában nem költözködtek ki korábbi lakóhelyeikről, hanem az áttérést követően is együtt éltek a zsidókkal, ugyanabban a városrészben, utcában, házban, sőt akár lakásban is. Voltak ugyanis olyan esetek, amikor a család egy része el tudott menekülni az erőszakos térítés elől, de visszatérve azzal kellett szembesülniük, hogy egyes családtagjaik időközben keresztényekké lettek. Ilyen esetekben természetesen nem volt arra lehetőségük, és esetleg szándékuk sem, hogy azonnal külön költözzenek. Mind a zsidó jogi döntvények, mind az Inkvizíció aktái arról tanúskodnak, hogy zsidók és áttértek az élet sok területén együttműködtek, és a zsidók segítették az áttérteket abban, hogy titokban a zsidó vallás előírásait betarthassák.

Zsidók és áttértek együttműködése nem maradt rejtve a keresztény egyház elől: ismételten olyan javaslatokat terjesztettek az uralkodók elé, melyben a két csoport szétválasztása mellett érveltek. Ennek megvalósítására történtek is kísérletek, a két csoport kommunikációját azonban nem lehetett megszakítani. Többek között ezért döntöttek a Katolikus Királyok a zsidók kiűzése mellett. A kiűzési ediktum indoklása szerint:

„...királyságainkban olyan rossz keresztények vannak, akik zsidó szokásokat követve eltérnek a mi szent katolikus hitünktől, aminek legfőbb oka az, hogy a zsidók és a [zsidóságról áttért] keresztények kapcsolatban állnak egymással. Az 1480. évi toledói rendi gyűlésen megparancsoltuk a zsidók elkülönítését királyságaink összes városában, településében és helységében, zsidónegyedeket biztosítva a számukra, hogy ott elkülönítve éljenek, mert azt gondoltuk, hogy talán ez segít. Továbbá elrendeltük az Inkvizíció megalapítását is ... ami sok bűnöst talált közöttük, ahogyan az köztudott. ... De olyan sok kárt okoz a zsidók kapcsolata a keresztényekkel ...

13 „Com experiència maestra de les coses haja mostrat que que los christians novells, los quals ha prop de XXII. anys se convertiren en la ciutat de València e foren batejats sens gran informació e instrucció de la sancta fe catholica conversan, habitan e stan ensemps, han reebut fort poch mellorament en la religio christiana e no son be informats en co que de necessitat de salut deven creure ni menys en les devocions e actes de la dita sancta ley...” A dokumentum teljes szövegét lásd Hinojosa Montalvo, 1993. 487–488, tárgyalását u.ő. 18.

mivel romlott hitükre csábítják őket ... ezért megparancsoljuk, hogy minden zsidó hagyja el királyságainkat, és soha ne térjenek vissza ... megparancsoljuk, hogy július végéig menjenek el az összes gyerekükkel együtt, bármilyen korúak is legyenek, és ne merészeljenek visszatérni ... halálbüntetés terhe mellett. ... Megparancsoljuk továbbá, hogy senki se merjen befogadni, elszállásolni és védelmezni se nyíltan, se titokban egyetlen zsidó férfit vagy zsidó nőt sem királyságainkban a júliusi határidő lejárta után ... vagyonelkobzás terhe mellett ... Megengedjük a zsidóknak, hogy kivigyék magukkal vagyonukat, akár szárazföldön, akár tengeren, kivéve az aranyat, ezüstöt, pénzt, és a többi tilalom alá eső dolgot.”¹⁴

Az ediktum utolsó kitétele a gyakorlatban azt jelentette, hogy a távozni kényszerülő zsidók, ha pénzzé is tették ingatlanjaikat és ingóságait, ellenértékét nem tudták magukkal vinni, hiszen nemesfémek, pénzérmeiket nem vihettek át a határon. A kiűzés hírére a ház- és telekárak amúgy is azonnal zuhanni kezdtek, hiszen mindenki tudta, hogy a zsidók nincsenek abban a helyzetben, hogy méltányos árat követeljenek.

A zsidókat tehát kiűzték, akik maradni szándékoztak, azok pedig kikerestelkedtek, és csatlakoztak a már korábban áttértek népes csoportjához. Az „új keresztények” asszimilációját tehát a keresztény uralkodók

14 „...en nuestros reynos auia algunos malos christianos que judaysauan e apostotauan de nuestra santa fe catolica, de lo qual era mucha cabsa la comunicacion de los judios con los christianos; en las cortes que hesimos en la cibdad de Toledo el anno pasado e mill e quatroçientos e ochenta annos, mandamos apartar a los dichos judios en todas las cibdades, villas e lugares de los nuestros reynos e sennorios e dalles juderias e lugares apartados donde biuyesen, esperando que con su apartamiento se remediaria, e otrosy ouyimos procurado e dado horden como se hiziese ynquisiçion [...] e por ella se han fallado muchos culpantes segund es notorio ... consta e paresçe el grand danno que a los christianos se ha seguido y sigue de la partiçipacion, conversacion, comunicacion que han tenido e tienen con los judios, los quales ... procuran ... los ... atraer e pervertir a su dannada creencia ... por ende nos ... acordamos de mandar salir todos los dichos judios e judias de nuestros reynos e que jamas tornen ...que fasta en fin del mes de jullio primero que viene deste presente anno, salgan de todos los dichos nuestros reynos e sennorios con sus fijos e hijas ... asy grandes como pequennos de qualquier hedad que sean e non sean osados de tornar a ellos ...so pena ... de muerte ...E mandamos e defendemos que ningunas ni algunas personas de los dichos nuestros reynos ... non sean osados de reçebir reçebtar ni acojer ni defender ni tener publica ni secretamente judio ni judia, pasado el dicho termino de fin de jullio en adelante para syenpre jamas ... so pena de perdimiento de todos sus bienes ... E asy mismo damos liçencia e facultad a los dichos judios e judias que puedan sacar fuera de todos los dichos nuestros reynos e sennorios sus bienes e hacienda por mar e tierra con tanto que non saquen oro ni plata ni moneda amonedada ni las otras cosas vedadas...”A kiűzési ediktum spanyol szövegét lásd pl.: Beinart, Haim: *The Expulsion of the Jews from Spain*. [Héber] Jeruzsálem: Magnes, 1996. 41–44.

alapvetően erőszakos lépésekkel kívánták kikényszeríteni: a zsidók elkülönítésével majd elűzésével, valamint az Inkvizíció keresztül gyakorolt állandó felügyelettel. Más tényezők azonban békés módon segítették az asszimilációt: a vallási különbségek eltűnése megnyitotta az utat a vegyesházasságok előtt. Annak ellenére, hogy sok áttért inkább a hozzá hasonló áttértek közül választott párt magának, a vegyesházasságok is minden bizonnyal elterjedtek voltak, bár statisztikai adatok erre nézve nem állnak rendelkezésünkre. A zsidó vallásjogi döntések idevonatkozó passzusait kellő körültekintéssel kell kezelni, mert az egyes rabbik megállapításai ellentmondásosak, gyakran az érvelés célját hivatottak szolgálni, és különben sem első kézből vett információkon alapulnak.¹⁵

Az asszimilációt segítette elő továbbá az is, hogy az áttértek előtt olyan lehetőségek is megnyíltak, melyekkel zsidóként nem élhettek volna: keresztényként bármilyen pozíciót betölthettek. A korábbi évtizedekben hozott megszorító rendelkezések ugyanis kizárták a zsidókat a gazdasági, politikai és társadalmi élet bizonyos területeiről: nem hozhattak létre közös üzleti vállalkozásokat keresztényekkel; nem nyithattak boltot a keresztények lakta utcákban; nem lehettek keresztények orvosai, ügyvédjei; nem köthették keresztények könyveit; nem foglalkozhattak pénzváltással; stb. Ezeket a rendelkezéseket hol visszavonták, hol újból érvénybe helyezték, és a gyakorlatban valószínűleg nem mindig tartották be. A 14. századtól fogva a zsidók szerepe a politikai életben is fokozatosan megszűnt, és ezt a szerepet az áttértek vették át.¹⁶

15 Lásd például: Jichak ben Seset Perfet: *Responsa*, no. 6: „...[a mallorcai áttértek] többsége, egy-két kivételtől eltekintve, még a vallási üldözés éveiben is szexuális kapcsolatot tartott fenn nem-zsidó nőkkel...” – habár itt nem házasságról van szó. Mivel azonban nem-zsidó nővel zsidó jogi szempontból nem lehet „házasságot” kötni, csak szexuális kapcsolatot létesíteni, ill. együtt élni vele, ha a rabbi pontosan akar fogalmazni, nem is használhatja a „házasság” szót. Legtöbbször azonban nem fogalmaznak ilyen precízen, lásd: Simeon ben Slomo Duran: *Yachin u-Voaz* 2:3: „...habár [az áttértek közül] néhányan összeházasodnak nem-zsidó nőekkel, és elveszik a nem-zsidók lányait, de ezek száma jelentéktelen; egyvalaki egy városból, kétvalaki egy családból. És aki így tesz, azt lenézik és kivetik maguk közül, és a gyerekeivel nem házasodnak össze, mert azokat nem tartják zsidónak – ami meg is felel a vallásjognak, hiszen akinek az anyja nem zsidó, az maga sem zsidó.”; ill. u.ő. 2:31: „...aztán [az erőszakkal megkereszteltek] gyerekei, a harmadik és negyedik generációból vissza akartak térni Izrael Istenéhez, és elmenekültek Edom földjéről [keresztény területről] Ismael földjére [muszlim területre], és visszatértek őseik vallásához. Ezen emberek többsége magafajta nőket vett feleségül, amikor még keresztényként éltek, vagyis zsidó származású keresztény nőket. Csak egy kisebbségük vett el keresztény származású keresztény nőt.”

16 Hinojosa Montalvo, 1993. 19–20.

Az asszimilációt elősegítő tényezők és az azt kikényszerítő intézkedések hatására az áttértek száma folyamatosan növekedett, míg végül a lakosság olyan nagy százalékát tette ki, ami a „régikeresztények”-ben aggodalmat keltett. Lassanként az az ibériai keresztény társadalom, mely korábban vallási kisebbségei integrálására, asszimilálására törekedett, alapvető változáson ment át. A nem-keresztény származásúak infiltrációjától való félelem nagyobbá vált, mint az asszimilációjukra való törekvés.

Vértisztasági törvények

Az infiltrációtól való félelem a vértisztasági törvényekben nyilvánult meg legerőteljesebben. A vértisztasági törvények olyan rendelkezéseket foglalnak magukban, melyek a zsidó (vagy mór) származású, de a kereszténységre áttért személyeket és azok leszármazottait hátrányosan megkülönböztetik, a társadalmi, gazdasági, kulturális és politikai élet sok területéről kizárják. Az első vértisztasági törvényt Toledo városa hozta 1449-ben, mikor Kasztília királya súlyos adóterhet rótt ki a városra, és mivel a királyság kincstárnoka történetesen egy áttért zsidó volt, csakúgy, mint az adó beszédésével megbízott hivatalnok, az áttérteket kollektíve azzal vádolták, hogy igazságtalan adókkal sanyargatják a keresztényeket. A városban a főpolgármester (Pedro Sarmiento) vezetésével zavargások kezdődtek, a gazdag áttért kereskedők házaikat kifosztották és felgyújtották, őket magukat meg felakasztották a város főterén. A város közigazgatásából rendeletileg zártak ki minden áttérteket. A Toledóban hozott első vértisztasági törvényt (*sentencia-estatuto de limpieza de sangre*) ugyan V. Miklós pápa is elítélte, hiszen az áttért keresztényeket olyan jogoktól fosztotta meg, melyek keresztényként jártak volna nekik, a törvényt egyre több város és testület vette át, míg végül a vértisztasági törvények általánosan elterjedtté váltak, és évszázadokra meghatározó tényezői lettek a spanyol közéletnek. (Toledóban 1865-ben helyezték végleg hatályon kívül a vértisztasági törvényeket.)

A vértisztaság igazolását megkövetelő szervezetek között voltak a városvezető testületeken kívül céhek, egyetemek és diákklubok, szerzetesrendek, fegyveres testületek és az Inkvizíció is. Aki valamely testületbe be szeretett volna lépni, annak négy generációra (de egyes esetekben még többre is) visszamenőleg igazolnia kellett, hogy felmenői között nem voltak a kereszténységre áttért zsidók vagy mórok. Az Inkvizíció egyik funkciója éppen az volt, hogy „vértisztasági igazolásokat” (*cer-*

tificados de limpieza de sangre) adjon ki. Az eljárás a gyakorlatban úgy folyt le, hogy a tagságért folyamodó személy megjelent az erre a célra felállított bíróság előtt, ahol bemutatta genealógiáját. A bíróság titkára kiszámolta az eljárás várható költségeit, amit azon nyomban ki is rótták a jelölte (a költségeket kötelező volt előre kifizetni). Ezután következett a bizonyítási eljárás, a genealógiai hitelességének vizsgálata, tanúvallomások meghallgatása stb. Az eljárás akár évekig is elhúzódhatott, annál is inkább, mert a bíróságok a névtelen feljelentéseket is megvizsgálták. Ez természetesen mindenféle visszaélésekre adott alkalmat. Az eljárás végén többségi és titkos szavazással döntöttek arról, hogy a jelölt tiszta vérűnek minősíthető-e.¹⁷

A vértisztasági törvényeket minden módon igyekeztek kijátszani, hamis genealógiákat fabrikáltak, hamis vértisztasági igazolásokat vásároltak, elrejtették a család származására utaló jeleket, mint például a nyilvánosan kiállított *sambenito*-kat. A *sambenito* egy lángnyelvekkel, ördögökkel és kereszttekkel dekorált hosszú ruhadarab volt, melyet azoknak kellett viselniük, akiket az Inkvizíció elítélt. A ruha viselése az elítéltek penitenciájának része volt, ebben kellett részt venniük a bűnbánó körmenetekben. A *sambenito*-t azután az elítélt nevével együtt fellógatták a katedrálisban, mintegy örök megszégyenítésül. Meg kell jegyezni, hogy egyes esetekben a *sambenito*-nak más szerepe is lehetett: az áttért családok előszeretettel házasodtak egymás között, és egy adott család zsidó származását jobb híján esetleg a katedrálisban lévő *sambenito*-val is lehetett bizonyítani.¹⁸

Miguel de Cervantes egyik egyfelvonásos színdarabja, a *Csodálatos bábélőadás* jól példázza azt, hogy a spanyol társadalom tudatában volt a vértisztasági törvények abszurditásának, hiszen tulajdonképpen senki sem tudhatta, hogy felmenői között nem akadt-e valaha zsidó vagy mór.¹⁹ A történet szerint a településre vándormutatványosok érkeznek, akik kijelentik, hogy előadásukat csak azok látják, akik tiszta vérűek. Ezek után semmilyen előadást nem mutatnak be, csak szavakkal ecsetelik, ami bábszínházukban a táblakép előtt (állítólag) zajlik. A közönség soraiiban a kezdeti zavar helyét pillanatok alatt általános lelkesedés veszi

17 González, Rodríguez: „Limpieza de sangre”. In: *Diccionario de historia eclesiástica de España II*. Madrid: Instituto Enrique Florez, 1972. 1297–1298. Lásd még: Domínguez Ortiz, Antonio: *Los judeoconversos en la España moderna*. Madrid: Mapfre, 1992. 137–172.

18 Roth, 1946. 141.

19 Miguel de Cervantes: *El retablo de las maravillas*. Magyarul sajnos nem olvasható.

át, mintha mindnyájan pontosan látnák azt, amiről a mutatványosok beszélnek: senki sem ismeri be, hogy nem lát semmit, mivel senki sem meri megkockáztatni, hogy a származását kétségbe vonják. A darab nyilvánvalóan tükrözi a korabeli spanyol társadalom viszonyait, ha a közönség a darabot humorosnak találta, akkor nyilvánvalóan egyben önmagán is nevetett. Azonban ahogy a darabban a csodálatos bábjáték közönsége kollektív asszisztált a vásári mutatványosoknak, úgy a spanyol társadalom egésze is végső soron együtt élt a vértisztasági törvényekkel.

Az áttértek integrációja a spanyol társadalomba

A spanyol történelem kutatói közül sokan feltételezik, hogy az áttértek nem kívántak beilleszkedni, és aktívan is ellenálltak az asszimilációnak. E feltételezés nagyrészt abból fakad, hogy az áttértek történetét főként az Inkvizíció aktái alapján rekonstruálják, holott ezek a források önmagukban biztosan egysíkú, torz képet nyújtanak. Mivel azonban az áttértek egyértelműen kiemelkedő szerepet játszottak a tizenhatodik századi spanyol kulturális, társadalmi és tudományos életben, azt kell feltételeznünk, hogy beilleszkedésük végső soron sikeres volt, és ennek valószínűleg az volt az oka, hogy ők maguk is az asszimilációra törekedtek. A spanyol aranykor legfontosabb alkotói, gondolkodói, újítói között számtalan áttért volt. Zsidó származású volt például Mateo Alemán, a Guzmán de Alfarache szerzője; Jorge de Montemayor, a Diana szerzője; és Juan Luis Vives is, akinek az apját 1524-ben végeztette ki az Inkvizíció zsidó szokásaiért, anyjának csontjait pedig előásatták, és szimbolikusan elégették 1528-ban. Az áttértek élen jártak az orvostudományban (mint ahogy korábban a zsidók), általában a természettudományok, valamint a filozófia és a teológia terén is.²⁰ A keresztény vallásmegújításában, új irányzatok elterjesztésében is fontos szerepet töltöttek be; a spanyol misztikus szerzők legnagyobbjai, Keresztes Szent János és Ávilai Szent Teréz zsidó háttérrel rendelkeztek. A keresztény valláshoz individualista módon közelítettek, az egyház szerepét másodlagosnak vélték, mely háttérbe szorul amellet, hogy az egyén Istennel közvetítő nélkül, vagyis közvetlen módon is kommunikálhat, vele *unio mystica* révén egyesülhet.

20 A áttérteknek a Spanyol Aranykorban betöltött szerepéről lásd például Domínguez Ortiz, 1992. 209–220; Belmonte Díaz, José: *Judeoconversos hispanos*. Bilbao: Ediciones Beta, 2010. 159–198.

Ávilai Szent Teréz családi háttere

Szent Teréz vére sem volt „tisztá” abban az értelemben, ahogyan azt a korabeli Spanyolországban oly sok testület megkövetelte.²¹ Származását kínosan titkolta: habár életrajzi művében hosszasan írt felmenőiről, gyermekkoráról, családi körülményeiről, soha nem említette családjá zsidó hátterét. Ez a hallgatás valószínűleg azzal magyarázható, hogy még a múltba vesző zsidó származás is olyasvalami volt, ami hátrányt jelentett a tizenhatodik századi Spanyolországban, és amit inkább titkolni, mintsem propagálni volt célszerű.

Arnold van Westerhout (1651–1725):
Ávilai Teréz és bátyja Afrikába menekülnek, 1719.
[Wikimedia Commons](#)

21 Ávilai Szent Teréz életéről lásd pl. Rossi, Rosa: *Teresa de Ávila. Biografía de una escritora.* Madrid: Trotta, 2015.

Szent Teréz nagyapja, Juan Sanchez gazdag toledói kelmekereskedő volt: a család a tizenötödik század végén még Toledóban élt, mely akkoriban csaknem százezres lélekszámú, nyüzsgő város volt, és fontos kereskedelmi központ. Ennek ellenére úgy döntöttek, hogy az alig ezerfős Ávilába költöznek át, ami üzleti szempontból egyértelmű visszalépést jelentett. A költözésre nem is azért szánták el magukat, mintha Ávila virágzó kereskedelmi központ lett volna, hanem azért, hogy a családot ért nyilvános megszégyenítés elől meneküljenek. A Toledói Inkvizíció 1485-ben azzal vádolta meg Szent Teréz nagyapját, hogy titokban a zsidó vallás előírásait követi. Büntetésként arra ítélték, hogy hét pénteken keresztül a többi elítélttel együtt bűnbánó menetben járja be Toledo utcáit, templomról templomra haladva. A többiekhez hasonlóan neki is a bűnbánók hosszú ingét, a *sambenito*-t kellett viselnie, melyet azután a szokásoknak megfelelően valószínűleg a bűnös nevével együtt felakasztottak a toledói katedrálisban, hogy a következő generációk számára is egyértelmű legyen, a család jóhírén, becsületén folt esett. A megszégyenítés így kiterjedt az elítélt leszármazottaira is. Kézenfekvő megoldás volt tehát átköltözni egy olyan városba, ahol a család ismeretlen volt, és aminek katedrálisában nem volt közszemlére téve nevük és bűnük.

De a nagyapa még ennél is többet tett: hogy senkiben se merüljön fel kétség „tisztá” származását illetőleg, hamis nemesi oklevelet vásárolt magának, mivel a közfelfogás szerint a nemesek „tisztá vérűek” voltak. A család nemességét illetően azonban később mégis kételyek merültek fel, és már a nagyapa halála után, 1519-ben „nemességi per”-t (*proceso de hidalguía*) folytattak a család ellen. A védelem tanúi azt állították, hogy a család ősi ávilai nemesi család, a vád tanúi meg azt, hogy látták a nagyapát *sambenito*-t viselve a toledói bűnbánók körmenetében, sőt nemcsak őt, hanem Szent Teréz leendő apját is, aki akkor még csak öt-éves volt.²² Szent Teréz nagyjából hasonló korú volt a per idején.

22 Belmonte Díaz, 2010. 315.

Záró gondolatok

A spanyol aranykor zsidó származású nagyjai szerves részét képezték a korabeli kulturális életnek, sőt vezető szerepet töltöttek be. A keresztény társadalomba beilleszkedve annak értékeit elfogadták és vallották, de a maguk területén gyakran újíto szándékkal léptek fel. Habár ők maguk azonosultak a spanyol keresztény kultúrával, a társadalom nem minden rétege fogadta be őket. Sokan az áttértek beilleszkedésében, hasonulásában veszélyt sejtettek, és félelmeik olyan tettekre és intézkedésekre ragadtatták őket, melyek saját, védeni szándékozott kultúrájuk fejlődését gátolta. Az irracionális félelmek által generált abszurd szituációk jó példája, hogy a spanyol nép büszkesége, Szent Teréz, halála után 15 évvel már nemcsak, hogy nem alapíthatott volna szerzetesrendet, de a korábban saját maga alapította rendbe be sem léphetett volna. Ezt azonban Szent Teréz már nem élte meg.